

Tone Peršak

Duša Evrope ali “Evropska kultura”

Razprava o vlogi in pomenu kulture za združujočo se Evropo traja najmanj od jeseni 2004, ko je bila v Berlinu sklicana 1. mednarodna konferenca z naslovom, ki je bil promoviran v treh jezikih: angleškem, francoskem in nemškem; pri tem je bilo mogoče opaziti razliko, ki bi utegnila biti pomenljiva. Naslov konference se v angleščini glasi “A soul for Europe” in v francoščini “Une âme pour l'Europe” – oboje razumemo kot “Duša za Evropo”; v nemščini pa je naslov konference “Europa eine Seele geben” – to bi lahko prevedli kot “Dati Evropi dušo” ali morda tudi kot “Dati dušo Evropi”. Kot rečeno, med različicama je opaziti pomensko razliko, saj lahko to parolo razumemo kot poziv, naj vsi skupaj prispevamo, da bo tudi Evropa dobila svojo dušo, ali kot poziv, naj Evropi damo (zapišemo) svojo dušo. Če to ravno želimo.

Naziv in temo (obravnavano že na treh konferencah, v letih 2004, 2006 in 2008) pobude, ki naj bi prerasla v vseevropsko civilno družbeno gibanje, je že pred leti predlagal nekdanji predsednik evropske komisije Jacques Delors, izhajajoč iz spoznanja, da se Evropa (Evropska unija, EU) spopada s problemom demokratičnega deficita, ker državljani držav, združenih v EU, v zelo majhnem številu in mlačno sodelujejo pri urejanju evropskih zadev (nepoznavanje organov in dela organov EU, nezanimanje za politične projekte EU, majhna udeležba na volitvah poslancev evropskega parlamenta). To je razumel kot izraz odsotnosti evropske identitete, nizke ravni pripadnosti EU, skratka, odsotnosti “evropske duše”; to naj bi združujoči se Evropi oziroma EU zagotovila (nova?) “evropska kultura”.

Pobuda sama po sebi postavlja več vprašanj: Ali “evropska kultura”, kakršno si predstavljajo pobudniki, že obstaja? Kdo so nosilci pobude, ki so povzeli Delorsovo idejo in jo razvijajo in promovirajo? Šlo naj bi za civilno pobudo in civilno gibanje. Takšno gibanje se praviloma rodi iz potrebe, ki jo začuti dovolj velika skupina ljudi in je ne more zadovoljiti

na noben drug, običajnejši način; v tem primeru pa imajo praviloma na konferencah zdaj že institucionalizirane pobude glavno besedo politiki. O tem, da res ne gre za civilno družbeno gibanje, temveč za politični "projekt", priča že okolje, v katerem konference potekajo; obe, ki sem se ju udeležil, l. 2004 in 2008, sta potekali v razkošnem atriju reprezentativne stavbe Dresdnerske banke na elitni lokaciji v Berlinu, tik ob Brandenburških vratih in v soseščini Reichstaga.

Koncept "evropske kulture"

Gre za zelo velikopotezno zastavljen projekt. Politika mobilizira posamezne ustvarjalce, aktiviste in skupine, ki praviloma (še) ne sodijo v nacionalne kulturne elite in po večini delujejo v območju neinstitucionalne kulture (samozaposleni, predstavniki društev in zasebnih zavodov ...) oziroma na področju alternativne, lahko bi rekli subverzivne, ali nove, progresivne kulture, ki se vedno znova skuša uveljaviti v spopadu ali vsaj v polemiki z institucionalno (etablirano) kulturo, ki se v Evropi praviloma enači s pojmom nacionalne kulture z vsemi težnjami in vsebinami, ki se temu pojmu pripisujejo. Zna pa pritegniti tudi posameznike, teoretike in kritike, ki si tudi na področju etablirane kulture prizadevajo uveljaviti koncept nadnacionalne "evropske kulture" in kulturne politike, pri tem pa je eno izmed izhodišč njihovih prizadevanj predpostavka o koncu nacionalne države in konservativnosti kulturnih konceptov, ki se utemeljujejo s pripadnostjo in zavezanostjo določenemu jeziku in določeni (nacionalni) kulturni tradiciji. Tako razmišlja tudi gledališki kritik in teoretik Dragan Klaić, nekoč eden vodilnih kritikov v Jugoslaviji in sodelavec Dušana Jovanovića v uredništvu gledališke revije Euromaske, ki je pomenila eno izmed faz v razvoju slovenske gledališke revije Maska. Klaić je na shodu novinarjev, ki pišejo o kulturi, koncept "evropske kulture" in evropske kulturne politike in pobudo Duša za Evropo nedavno opisal kot prizadevanje za mednarodno kulturno politiko, ki predstavlja kulturo kot skupno "evropsko dobro, dostopno vsem" (Z. Matoz: S kulturno politiko se ukvarjamo zgolj v Evropi, Delo, 18. 7. 2009). To kulturno politiko je opisal kot "oblikovanje kulturnih mrež kot elementa sodelovanja kulturnih ustanov, društev in drugih asociacij iz različnih držav, namen katerih je predvsem preseganje kulturne politike nacionalnega prestiža na področju kulture in prikazovanja dosežkov nacionalnih kultur, katerih namen je zlasti samopromocija in ne sodelovanje". Tako opisana skupna kultura je torej "duša Evrope", temelj evropske identitete, zato je, meni Klaić, nujno, da evropska kulturna politika popravlja in dopolnjuje delovanje trga na

tem področju; kulture bi bilo lahko kmalu konec, če bi jo prepustili trgu. V zvezi s tem je ponovil mnenje, ki ga je tik pred tem izvoljeni predsednik Evropske komisije Barroso l. 2004 izrekel na prvi konferenci pobude Duša za Evropo – namreč, da je za prihodnjo združeno Evropo kultura celo pomembnejša kot gospodarstvo ali skupna zunanja politika.

Kakšna naj bi torej bila "evropska kultura", ki bo nastajala v spletu mrež, o katerih govori Klaić, in ne bo obremenjena z nacionalnim prestižem? To je pomembno vprašanje, saj vemo, da (tudi) zamisel o "Združeni Evropi" predpostavlja in napoveduje preseganje nacionalnih političnih projektov in nacionalne države, vendar nekoliko megleno. Bila naj bi vsekakor, recimo, naprednejša in predvsem naj ne bi bila zavezana konceptu nacionalne kulture, o kateri so ravno tako govorili novinarji v Budimpešti in poudarjali, da je nacionalna kultura tudi (bila) plod kulturne politike, ki jo lahko vodi že oblikovana nacionalna država, regija, mesto ali celo posameznik. Seveda bi lahko omenili še interesne skupine (sloje, družbene razrede, poklicne skupine), ki so kdaj podprle ali celo oblikovale koncepte kulture, s katerimi so posredno ali celo neposredno propagirale svoje politične in gospodarske cilje (meščanstvo kot novi družbeni razred prosvetljenski koncept kulture); kajti pri tem je vedno šlo tudi za materialne interese (spopad meščanstva kot nosilca industrijske revolucije z aristokracijo in fevdalnim sistemom ali že prej spopad lokalnih aristokracij iz italijanskih mestnih držav s papeško naddržavo, ki se je časovno ujemal z odločanjem pesnikov za pisanje v italijanščini in ne več v latinščini: Dante, Petrarca, Boccaccio). V zagovor konceptu "evropske kulture" so poudarili, da se koncept nacionalne kulture kot orodja za oblikovanje in utrjevanje nacionalne zavesti rad izrodi v "nacionalizem, tudi v najekstremnejših oblikah". Temu bi P. Stein, znani nemški režiser, ugovarjal, da "nacionalna identiteta lahko hitro zasmrdi po nacionalizmu, a po drugi strani je razlikovanje temelj kulture in umetnosti" (intervju v Dnevniku, Ljubljana, 27. 10. 2009), kdo drug pa, da je tako utemeljena in dejavna kultura v več primerih pripomogla k nastanku ali osamosvojitvi mnogih (nacionalnih) držav in uveljavitvi demokracije v njih, čeprav je nato v obdobju tranzicije partitokracija žal marsikje "požrla" demokracijo in v precejšnji meri zatrla kulturo; zlasti nekatera področja (npr. javna občila, ki si jih je podredila in jih spremenila v svoj propagandni stroj). Skoraj v vseh teh državah politika odreka kulturi poklicanost za izrekanje o javnih zadevah in ji, čeprav ji priznava zasluge na področju nacionalne identitete in ključnih ciljev skupnosti, celo odreka sposobnost za nadaljnji razmislek in presojo zadev nacionalnega pomena, jo ocenjuje za nepomembno dejavnost in ji začenja odtegovati javna sredstva oziroma delež v BDP.

Veliko očitkov, namenjenih konceptu nacionalne kulture, je upravičenih in marsikaj, kar se dogaja v okviru nacionalnih kultur, si z gledišča neutilitarnega razumevanja kulture, zlasti umetnosti, zasluži kritično oceno. Res pa je, da avtorji in nosilci zamisli "evropske kulture" počnejo isto in enako, kot so počeli nosilci zamisli nacionalnih kultur, le da v zemljepisno in politično širšem okviru, zato to prizadevanje predpostavlja še nadaljnje daljnosežne premike v kulturi. Tudi oni se zavzemajo za instrumentalizacijo kulture in "koristno" umetnost; zlasti za instrumentalizacijo umetniških praks, ki so po naravi tudi socialni dogodki (gledališče, film, plesna umetnost, performans ...) in omogočajo vpliv propagandnih sporočil na občinstvo (psihologija množice). To pomeni, da se osredotočajo na umetniške prakse, ki niso odvisne od jezika ali so mu vsaj manj zavezane, torej na umetniške prakse, za katere velja, da je njihov osnovni medij komunikacije univerzalni vizualni "jezik" (filmska slika, gib ...) in ne beseda. V tem pogledu se gibanje za "evropsko kulturo" logično navezuje zlasti na t. i. nove medije, čeprav načelno enakopravno obravnava vse umetnosti. Vseeno pa moram omeniti, da je bilo v razpravi med eno izmed delavnic na 3. konferenci pobude Duša za Evropo (2008) zavzemanje za bolj sistemski pristop k vzajemnemu in enakopravnemu prevajanju med književnostmi držav članic EU in za sklad za spodbujanje vzajemnega prevajanja književnosti vseh držav članic EU opazno preslišano.

O konceptu "evropske kulture" seveda razmišljajo tudi na drugih ravneh in v drugih organih EU; npr. v evropskem parlamentu, v katerem je bila v preteklem mandatu dejavna tudi slovenska poslanka Ljudmila Novak. O prizadevanju parlamentarcev priča intervju s tudi že nekdanjo nemško evropsko poslanko Ruth Hieronymi, ki pravi, da EU ni le skupnost s skupnimi ekonomskimi cilji, temveč tudi skupnost s skupnimi kulturnimi vrednotami ("Evropa je tudi kulturna unija", Danica Zavrl Žlebir, Gorenjski glas – Loški glas, 16. VI. 2009). Skupne kulturne vrednote ga. Hieronymi razlaga kot mnogovrstno skupno kulturno dediščino, za katero bi morala Evropa še posebno skrbeti. Gre za misel, da je kulturna dediščina (materialni spomin) poglavitni vir identitete. Hkrati pa poudarja: "Ena najpomembnejših kulturnih dobrin v Evropi je kulturna raznovrstnost. Ena izmed poti, kako jo doseči, je tudi evropski film. Na žalost imamo zelo razdrobljen evropski filmski trg. Sedemdeset odstotkov filmov, ki jih prikazujejo v naših kinematografih, je ameriških in le deset odstotkov evropskih filmov gre čez meje Evropske unije. Devetdeset odstotkov naših filmov je prikazanih le v državah, v katerih nastanejo. Za kulturno pestrost je zelo pomembno, da omogočimo večjo uspešnost evropskim filmom na evropskih tleh, zato potrebujemo široko evropsko povezovanje in zato je

med drugim nastal tudi t. i. mediaprogram. Ta je še posebno pomemben za manjše članice." Iz te izjave izhaja, da gre za isto prizadevanje kot v 14. in 15. stoletju v Italiji, v 18. v Nemčiji in v 19. v Sloveniji, ko so si v teh okoljih prizadevali utemeljiti koncept nacionalne kulture in se otresti hegemonije neke druge (v Italiji latinske, v Nemčiji francoske in v Sloveniji nemške). Po drugi strani pa vseeno gre za ideološki projekt; podobno kot pred desetletji, ko so v Jugoslaviji in Sovjetski zvezi poskušali preseči koncept nacionalne kulture in spodbuditi razvoj nadnacionalne jugoslovanske in sovjetske, razredno utemeljene kulture. Res je, da koncept evropske kulture ni tako agresiven in da ima, vsaj po izjavah gospe Hieronymi, določene meje, saj se osredotoča zlasti na kulturno dediščino in oblikovanje skupnega evropskega kulturnega trga, ki naj bi pravzaprav pomagal uveljaviti evropsko kulturno raznovrstnost in dati priložnost tudi manjšim kulturam, hkrati pa daje prednost umetniškim praksam, ki niso odvisne od jezika skupnosti, ki ji pripada avtor, in ki lahko učinkujejo neodvisno od tradicije in okolja, v katerem nastajajo. Prednost daje tudi področjem, ki so, recimo, uporabnejša za posredovanje sporočil, ki jih nosilci projekta želijo prenesti čim širšemu občinstvu; to hočeš nočeš postavlja v ospredje množična občila.

Če se torej še sprašujemo, kakšna "evropska kultura" bi proizvajala evropsko identiteto, in upoštevamo že omenjene predpostavke, je ključni pojem kulturna raznovrstnost ali multikulturalnost Evrope ob predpostavki o enakovrednosti vseh "likov" v okviru raznovrstnosti in dialoga med njimi. Vsaj v tem delu razmislekov torej ne gre za zahtevo po "enovrstnosti" ali idejni in vsebinski enotnosti/usmerjenosti "evropske kulture". Po drugi strani pa drži, da gre za ideološki projekt, s katerim naj bi presegli koncept nacionalne kulture in uveljavili koncept skupne, nadnacionalne kulture in najbrž tudi idejo o stapljanju ali zlivanju evropskih nacij v eno, za zdaj še večjezikovno, skupnost ob hkratni federalizaciji EU. Hkrati pa moramo priznati, da zamisel potrjuje pomen kulture, saj izhaja iz spoznanja, da je kultura ključnega pomena za vzpostavitev skupnosti oziroma da skupnosti ni mogoče oblikovati brez kulturne podlage. V tem pogledu tudi upošteva stališče o posebnosti evropske kulture in evropskega razumevanja kulture glede na druge kulture in vsaj nekateri nosilci pobude računajo na pomembno vlogo te zamisli tudi v razmerju do ideje in projekta globalizacije, s katero si skušajo Evropo podrediti multinacionalni kapital in ZDA kot najaktivnejša politična izpostava tega kapitala, ki tudi kulturi vsiljuje koncept trga in porabništva. Če torej Evropa želi obuditi in ohraniti način razumevanja in mišljenja kulture, ki velja tod od antike do danes in se kljub globalizaciji še razlikuje od razumevanja kulture v drugih delih

sveta, bo to zelo pomembna pozitivna plat tega dogajanja. Med predpostavke takega razumevanja kulture sodijo: razvojni pogled na kulturo skupaj s pozitivnim odnosom do kulturne dediščine oziroma upoštevanje dediščine kot referenčnega okvira, pri katerem vsaj načelno tudi zagovorniki in akterji ostrih pretrganj s tradicijo priznavajo pomembnost preteklih dosežkov in se vedno opredeljujejo (celo utemeljujejo v odnosu) do njih; velik pomen kulture za oblikovanje skupnosti in ne nazadnje enakovrednost in enakopravnost kulture v razmerju do drugih dejavnosti oziroma družbenih podsistemov (gospodarstvo, šolstvo, znanost ...). Tak koncept kulturi še zagotavlja ustrezen položaj, v posebnih primerih celo nekakšno elitnost; razen (ali vsaj manj pa) v državah v tranziciji, ki so nekritično sprejele koncept razvoja, gospodarstva in družbe, ki temelji na neoliberalizmu in ideologiji globalizacije ter zahtevah Mednarodnega monetarnega sklada in drugih nasvetodajalcev, ki jim vsiljujejo drugačen pogled na kulturo, socialno politiko itn. Razumevanje in načrtovanje kulture, značilno za ideologijo in prakso globalizacije, zanika pomen tradicije in elitnosti in zahteva uveljavitev načel porabništva ter omejitev kulture na zabavo (entertainment) in v skladu s tem prednost donosnejše množične kulture. Evropski pogled na kulturo pa se, kot rečeno, razlikuje tudi od modela, ki prevladuje v Aziji in ki v glavnem ne vključuje razvojne komponente. V Aziji dogajanje na področju kulture, tudi v okoljih, ki so najzanimivejša s stališča zgodovine kultur in civilizacij (Kitajska, Japonska, Indija), razumejo kot niz zaključenih struktur, ki ne prehajajo druga v drugo in ne vplivajo druga na drugo, vsaj ne opazno, in se (po vzpostavitvi kanona v nekem zgodovinskem trenutku) ne spreminjajo več; od takrat živijo kot kanonizirane klasične oblike umetnosti, ki ostajajo take, kot so bile dognane pred stoletji. Ob njih pa se uveljavljajo nove oblike, ki jih pogosto prevzemajo iz zahodne kulture oziroma civilizacije.

Druge in drugačne ideje

Čeprav se torej zdi, da se pobudniki projekta "evropske kulture" morda celo odločajo za ohranitev evropskega razumevanja kulture in naveze s svojo lastno kulturno zgodovino od Homerja do danes, so v razpravah enako opazna stališča v prid projektu global(izira)ne kulture, kot da vizija še ni jasna ali kot da si nadnacionalne "evropske kulture" ni mogoče predstavljati drugače kot global(izira)no. Ta smer razmišljanja utegne prevladati, ker je skladnejša z dejansko politiko in zlasti z gospodarsko politiko EU. Če to možnost zavračamo in menimo, da je prej opisana smer ustrežnejša, to še ne pomeni, da model, ki izhaja iz tradicionalnega evrop-

skega razumevanja kulture, ocenjujemo kot primerne za vsa okolja in da, podobno kot zagovorniki globalizacije, menimo, da jim ga je treba vsiliti kot edino ustreznega; je pa najbrž primeren za okolje, v katerem se je vsaj dva tisoč petsto let oblikoval, in je gotovo skladen z njim, četudi se morda komu zdi, da je model, ki že prevladuje na območju ZDA in ki ga apologeti globalizacije reklamirajo kot univerzalni model, vitalnejši.

Glede na vse povedano zamisel o "evropski kulturi", ki jo želi uveljaviti pobuda Duša za Evropo, ker verjame, da bo ta kultura dovolj ustvarjalna in povezovalna, skratka, potentna, da bo proizvajala evropsko identiteto enako učinkovito, kot je nekoč pomembnim nacionalnim kulturam uspelo ustvarjati nacionalne identitete, terja nadaljnji razmislek. Če za hip pustimo ob strani vprašanje, ali je sploh mogoče misliti, da kultura, zlasti kultura v ožjem pomenu besede (umetnost, filozofija), proizvaja identiteto neke skupnosti, gre za vprašanje, ali je že mogoče govoriti o "evropski kulturi". Ali pozitiven odnos do kulturne dediščine, spoštovanje kulturne raznovrstnosti, ki zadeva živo kulturo, in tudi politično občutena potreba po spodbujanju kulturnih izmenjav med evropskimi državami in nacijami že obstajajo? Ali torej "evropska kultura" že obstaja kot skupna nesporna vrednota ali je v resnici še vedno samo seštevek, nekakšna zmes nacionalnih kultur, kulturnih imperializmov večjih in prizadevanj manjših in mlajših nacionalnih kultur po priznanju in vsaj minimalni uveljavitvi v evropskem prostoru?

Če si poskušamo predstavljati, kakšna naj bi bila prepoznavno "evropska kultura", se zdi, da si bolj kot z značilnostmi "global(izira)ne kulture", ki prej ali slej zapelje na območje množične kulture, lahko pomagamo s primerjavo z značilnostmi regionalnih kultur, kot so "balkanska", "latinskoameriška" ali "skandinavsko kultura", in še bolj, če premislimo značilnosti nacionalnih kultur in kakšne značilnosti naj bi imela "evropska kultura", da bi izpolnjevala pričakovanja evropske politike; če seveda domnevamo, da "evropska kultura" takšne značilnosti sploh (lahko) ima. Za nacionalne kulture velja, da praviloma nastajajo na območju enega jezika, čeprav vemo, da na enem jezikovnem območju, kljub lokalnim posebnostim, ki se kažejo tudi na ravni jezika, lahko nastaja tudi več nacionalnih kultur (angleška, avstralska, irska, ameriška ali novozelandska, katerih osnovni jezik je v vseh primerih angleški, vendar z lokalnimi posebnostmi). Teže si je predstavljati nacionalno kulturo, ki nastaja na območju z več jeziki oziroma ki bi nastajala na območjih več jezikov. S tem imajo težave v nekaterih afriških državah, v katerih živi več plemenskih skupnosti z različnimi jeziki in v katerih se ustvarjalci odločajo za jezik nekdanjih kolonizatorjev (Nigerija). Pa ne gre samo za jezik. Med nacionalnimi

kulturami je opaziti tudi estetske in tematske razlike, zlasti na ravni idej in nazorov, in razlike, ki izhajajo iz dojemanja in čutenja lastnega položaja. V okviru posameznih nacionalnih kultur se nekatera področja bolj razvijajo, druga manj in tudi v okviru področij, celo posamezne umetnosti, nekatere vrste bolj, druge manj, zato so v nekaterih obdobjih posamezne nacionalne kulture opaznejše, v drugih manj. Tako Slovenci vemo, da določenih zvrsti in oblik nismo (z)mogli razviti ali pa smo to zmogli pozneje kot drugi narodi, in še to le na epigonski ravni (moderna evropski roman, kakršnega kot paradigmatični tip evropskega romana analizirata Lukacs in Goldmann, pisali pa so ga Cervantes, Stendhal, Balzac ..., isto delno velja tudi za opero ali tragedijo itn.). Seveda je vpliv posebnosti zgodovinske izkušnje mogoče opaziti tudi na ravni vsebin in tem, ki jih obravnavajo umetniki in ustvarjalci na drugih področjih (filozofi, publicisti, znanstveniki v humanistiki in družboslovju). Nekako tako naj bi bila verjetno "evropska kultura" posebna in nekoliko drugačna od kultur drugih civilizacijskih in kulturnih območij, hkrati pa naj bi, kot že rečeno, vendarle presegala zamejenost z jezikom in druge omejitve, ki izhajajo iz tega, da kultura po navadi nastaja na določenem jezikovnem območju.

Kultura, ki želi in poskuša presegati nacionalno (jezikovno, nacionalno-nazorsko in vrednostno) zamejenost, naj gre za posameznega ustvarjalca ali za skupino ali gibanje, npr. global(izira)na kultura ali "evropska kultura", se bo verjetno poskušala otresti zaznamovanosti oziroma zamejenosti z jezikom. Ustvarjalec se bo, recimo, namesto za materinščino zavestno odločil za kak drug jezik ali za ustvarjanje na področju, ki vsaj na pogled ni bistveno povezano z jezikom (video, film, ples, likovne umetnosti), čeprav vemo, da vpetost ustvarjalca v jezik ni odvisna samo od tega, ali piše v materinščini ali ne. Po navadi rečemo, da je pomembno, v katerem jeziku misli, četudi njegovo delo ne sodi v besedno ali govorno umetnost. Pa še to ni vse. V bistvu gre za to, ali avtor preseže zamejenost z vzorci mišljenja in čutenja, ki pripadajo jezikovni skupnosti, v okviru katere se je oblikoval kot osebnost. Pri tem upoštevamo domnevo, da vsak jezik kot sistem (hierarhija besednih vrst, pravila oblikovanja povedi, onomatopoejske in etimološke značilnosti, jeziku imanentne razlage posameznih pojmov, pomenska širina ali večplastnost besed, zlasti ob upoštevanju sopomenk itn.) že sam vsebuje neko občutje sveta in pogled na svet oziroma odnos do njega; to je opaziti tudi v filoloških in filozofskih razlagah in neposrednem zaznavanju razlik med besedami v različnih jezikih, ki jih razumemo in vzajemno prevajamo, kot da pomenijo isto (aletheia – veritas – resnica, poiesis – pesništvo, eleutheria – freedom – Freiheit – svoboda). To pomeni, da je tudi ustvarjalec, ki ustvarja na področju

umetnosti, katere izrazno sredstvo ni beseda, temveč barva, črta ali gib, vseeno nekako zaznamovan z jezikom, v katerem misli, imenuje svoje občutke in predstave ali sam sebi in drugim razlaga svoj pogled na svet in vsebino, s katero se ukvarja. Človek se ne more izogniti dejstvu, da praviloma tudi razume ali dojema (to naj bi bilo bolj neposredno, manj razumsko) stvari, dogodke in ideje v jeziku, ki mu je najbližji. Seveda se ustvarjalec (npr. pisatelj) lahko zavestno, hote in načrtno ali tudi brez posebnega razmisleka, ker pač živi v drugem jezikovnem okolju in želi komunicirati najprej ali predvsem s tem okoljem, odloči za ustvarjanje v drugem jeziku, vendar to še ne pomeni, da ustvarja v okviru druge jezikovne ali nacionalne kulture; v bistvu pravzaprav sam tako rekoč hkrati prevaja svoje delo. Lahko da se za to odloči tudi zato, ker – prepričan, da dovolj obvlada drugi jezik – meni, da ta jezik bolj ustreza vsebini, temi, sporočilu, ki ga oblikuje (zdi se, da je za nekaj takega šlo pri Samuelu Beckettu). Vendar to še ne pomeni, da gre za avtorja, ki piše "evropsko" ali global(izira)no književnost. Ravno tako kot to, da kdo kipari ali sklada v Chicagu, če misli, čuti, dojema in obravnava svojo "slovensko izkušnjo sveta", ne pomeni, da je ameriški ali globalen (globaliziran) kipar ali skladatelj. Čeprav je res, da so odločitve za domnevni prestop z ravni nacionalne kulture na raven "evropske" ali global(izira)ne kulture pogostejše na področjih, ki sodijo na področja vizualne ali zvočne kulture, je razliko lažje razumeti na ravni besednih umetnosti, ker je opaznejša. Vsekakor je za avtorja, ki želi pripadati global(izira)ni literaturi, v bistvu manj pomembno, v katerem jeziku piše; pomembno je, da uporablja jezik, ki že omogoča dostop do čim večjega števila možnih bralcev iz različnih (tudi kulturnih) okolij (npr. angleški, španski, arabski, portugalski, ruski ali kitajski jezik), in da piše tako, da vsebina, tema in sporočilo ne bodo zadevali samo določenega okolja, če dogajanje glede na vsebino poteka v vsem znanem okolju (Dan Brown – Da Vincijeva šifra) ali pa ne (Tolkien: Gospodar prstanov). Po drugi strani pa ni mogoče reči, da avtorji kot O. Pamuk, S. Rushdie, G. G. Marquez ipd. pišejo global(izira)no književnost, četudi so globalno uveljavljeni.

In kako med nacionalno in global(izira)no kulturo vzpostaviti "evropsko kulturo", če naj ustvarja evropsko identiteto in če upoštevamo, da kriterij razlikovanja ni ne kakovost ne dostopnost? Ko je Goethe razmišljal, kaj sodi na raven svetovne književnosti, je poudaril vidik kakovosti in univerzalnosti teme in ideje ne glede na to, koliko je vsebina lokalna. V kategorijo svetovne književnosti je uvrstil dela, ki po svojem pomenu in učinku (kakovost!) veljajo za svetovna ne glede na vsebino. Razlikovanje med nacionalno in global(izira)no literaturo pa, kot rečeno, ne zadeva kakovosti,

temveč vsebine, teme in ideje v delih global(izira)ne književnosti, ki naj ne bi značilno pripadale določenemu okolju. Dela, ki sodijo v ta okvir, naj torej ne bi bila takšna, da bi lahko posebno in globlje prizadevala bralce določenega okolja, čeprav bi bila dostopna (razumljiva, zanimiva, čustveno učinkovita) tudi za bralce v drugih. Gre tudi za razliko v rabi jezika, če gre za literaturo. Delo mora biti napisano v enem najbolj množično rabljenih jezikov, ne da bi si avtor prizadeval toliko izkoristiti posebnosti jezika, v katerem piše, da ob prevodu v drugačen jezik ne bi bilo mogoče doseči istih učinkov. In "evropska kultura" glede na global(izira)no? Zdi se, da bi morala biti, vsaj po tematski, vsebinski in sporočilni plati, še vedno bolj ali manj lokalna, pri tem pa ostaja nerešeno vprašanje, ali je torej lahko kaj več kot seštevek ali nekakšna zmes nacionalnih kultur, če želi res biti drugačna od global(izira)ne kulture.

Gre pravzaprav za politiko

To bržkone vedo tudi aktivisti pobude Duša za Evropo in vsaj nekateri so se s tem sprijaznili. Najbrž je bilo ravno zato na obeh konferencah, ki sem se ju udeležil, izrečenih veliko besed o organizacijskih projektih, katerih glavni namen so izmenjave kulturnih dobrin v Evropi, pravzaprav znotraj EU, in o podpori avtorjem, ki delujejo na področju inovativnih, včasih bi rekli alternativnih oblik ustvarjanja v okoljih, ki niso naklonjena tem ustvarjalcem in oblikam. Po drugi strani pa je bilo slišati veliko pozivov k spodbujanju načinov vključevanja v procese odločanja v družbi, še posebno vključevanja mladine in raznih robnih skupin, zlasti v okoljih (tranzicijske države), ki pogosto še ne dopuščajo enakopravne udeležbe teh skupin. Skratka, pojem "evropska kultura" je bil pogosto rabljen kot sopomenka za pojme, kot so "dejanska demokracija", vključenost, civilna družba, dialog. Šele ko bo to zagotovljeno, naj bi bilo res mogoče govoriti o demokratični in evropski družbi v pravem pomenu besede. Tudi ta poudarek priča, da gre za politični projekt, zato je bilo že ob odprtju 3. konference večkrat poudarjeno, da je družba kot skupnost, katere člani čutijo, da ji pripadajo, tudi čustveno, in vidijo v tej pripadnosti vrednoto, za EU vsaj za zdaj še nedosegljiv cilj. Vsi govorniki, politiki, ki so govorili v imenu ZR Nemčije ali EU, so ponavljali: "EU obstaja, evropska družba ne obstaja." Isto sporočilo so pošiljali v javnost s frazo: "Politika, gospodarstvo in kultura morajo iti naprej z roko v roki, toda v EU obstaja samo politika." Hans G. Pöttering, tedaj predsednik Evropskega parlamenta, je kot mnogi razlagalci pobude Duša za Evropo pred njim ponovil: "Kultura je identiteta in dokler ni evropske kulture, ne more

biti evropske identitete." Ob tem so se najbrž vsaj udeleženci, ki so bili povabljeni kot ustvarjalci in kulturni aktivisti, morali vprašati, zakaj ta mantra ne deluje, če to vsi vemo, a – naj ponovim: govornikov v okviru po statusu najpomembnejšega, otvoritvenega dela konference je bilo sedem in, razen predstavnika Dresdnerske banke, ki je pozdravil udeležence v imenu glavnega sponzorja konference, so bili vsi politiki.

Žarišče vseh razmišljanj je (bil) potemtakem demokratični primanjkljaj; kultura pa je (bila) v razmislek vključena kot eden možnih instrumentov za odpravo te napake, ker domnevno lahko zagotovi prebivalcem članic EU evropsko identiteto, torej občutek pripadnosti, in tako vzbudi v njih zavezanost ideji "združene Evrope" in jih pritegne k soodločanju. O tem je govoril H. G. Pöttering, poslušalcu pa se je ob tem postavljalo vprašanje: kako je mogoče, da so npr. lanske volitve v ZDA vzbudile tolikšno pozornost pri velikanski večini prebivalstva vsega sveta, tudi prebivalstva članic EU, ki ga praviloma bolj kot volitve v organe EU vznemirijo vsake lokalne in državne volitve v državah, v katerih to prebivalstvo živi? Zakaj volitve v evropski parlament ne pritegnejo tolikšne pozornosti in zakaj mi volivci ne razmišljamo o tem, da tedaj, ko volimo člane državnega parlamenta in posredno odločamo o prihodnji vladi svoje države, v bistvu volimo tudi člane evropskega sveta, ki je nekakšna vlada EU? Odgovorov je več; med njimi tudi ta, da večina prebivalcev držav članic EU še vedno pripisuje ZDA vodilno vlogo v svetu in da imajo zato ameriške predsedniške volitve za večino usodnejši pomen kot vprašanje, kdo bo sedel v klopih evropskega parlamenta. Drugi možni odgovor je povezan z dvomom o učinkovitosti demokracije v tako velikih, notranje razčlenjenih in tudi v notranje spore zapletenih skupnostih. Gre preprosto za to, da večina državljanov zelo malo ve, o čem in kako odloča evropski parlament, ki zaseda nekje daleč od te večine, v Bruslju ali v Strasbourgu, ljudje pa imajo že tako ali tako občutek, da demokracija dejansko obstaja samo tedaj, ko lahko o čem neposredno razpravljajo, odločajo ali se vsaj jezijo, približno tako kot stari Atenci na Agori. Skratka, mnogim ljudem se zdi, da je demokracija res mogoča samo v skupnosti, ki je še obvladljiva in pregledna, in da so organi, kot je evropski parlament, četudi v njih sedijo izvoljeni poslanci, enako odtujeni in vsestransko oddaljeni od nas kot kak vladar "po milosti božji". In res je včasih težko imeti drugačen občutek. Politiki navdušujejo volivce za volitve evroposlancev, kandidati pa kandidirajo na listah strank, ki so povezane v mednarodne povezave, o katerih volivci malo vedo, se jim pa zdi, da te povezave pogosto delujejo neskladno, celo v nasprotju z interesi nacionalnih skupnosti, v okviru katerih so bili poslanci izvoljeni. Poleg tega glede na velikost in politično

razčlenjenost (razcepljenost) parlamenta in glede na dolgotrajno in nepregledno proceduro volivci mislijo, da se parlament tako ali tako ne more hitro in učinkovito dogovoriti o nobenem pomembnem vprašanju. Američani pa volijo posameznika, ki ima vsaj na videz izjemno moč in vse možnosti za samostojno odločanje in tako že zaradi takega položaja, kdor koli je, deluje karizmatično, kot "pravi car". In ravno občutek, da bo ta človek imel tolikšno moč, dela te volitve zanimive, kajti večino ljudi moč očara in, kljub kritičnosti, ki jo zmoremo, privlači; v tem pogledu je evropski parlament neprimerno manj zanimiv.

Pomemben vzrok težav EU z vzpostavljanjem skupnosti oziroma družbe, ki naj bi samo sebe dojemala kot kolektivni subjekt z dovolj čvrsto identiteto, je raznovrstnost po različnih (verskih, socialnih, političnih, nacionalnih) kriterijih in interesih povezanih skupin, ki jih povezujejo veliko močnejši motivi od tistih, ki naj bi te ljudi pritegnili k viziji združene Evrope oziroma k EU. Prebivalstvo je še bolj kot kjer koli drugje razcepljeno tudi glede na različne poglede na zgodovino in to političnim opredelitvam pogosto daje značaj in težo ideologij. Vsa ta raznovrstnost, večkrat celo razdvojenost, se je pokazala v razpravi o "evropski ustavi" oziroma ustavni pogodbi, ratifikacija katere poteka z velikimi težavami, a tudi po ratifikaciji v vseh članicah EU ne bo povsod zares in enako spoštovana. V tej zaželeni skupnosti deluje, tudi če upoštevamo samo 27 držav, ki so že vključene v EU, toliko različnih verskih, kulturnih, političnih in civilizacijskih tradicij, da je težko, skoraj nemogoče pričakovati, da bi lahko ta konglomerat že po nekaj letih začel delovati kot enotna družba/skupnost, v okviru katere bi bil demokratični sistem lahko takoj učinkovit. Edina okoliščina, ki povezuje vse te različne skupine, je zemljepisne narave. Vsi mi, ki se združujemo, živimo v Evropi, vendar ravno zaradi različnosti niso vključeni vsi, ki živijo na tem območju. To je huda pomanjkljivost.

V nekaterih deželah in nekaterih skupinah je najbolj navzoče in učinkovito izročilo prosvetljenstva, utemeljeno in povezano z grško-rimsko duhovno tradicijo. Iz tega vira izhajajo vrednote in zavezanost demokraciji. Na drugi strani, celo na istih območjih, a v drugih skupinah, je učinkovitejša tradicija krščanstva, ki načelno spoštuje in sprejema izročilo grško-rimske antike in pridobitve prosvetljenstva, vendar vseeno izhaja iz popolnoma drugačnih izhodišč in tudi precej nedvoumno zahteva nedotakljivost področja duhovnosti in domnevno nespornih vrednot, ki naj bi jim nedotakljivost in neprašljivost podeljevala transcendenca, spoštovanje in celo podrejanje tem vrednotam pa zahteva tudi od tistih, ki v transcendo ne verjamejo. Privrženci te tradicije želijo v celoti obvladovati območje

duhovnosti in si v praksi vedno znova jemljejo pravico do vpliva na druga področja – zlasti na politiko, šolstvo, socialne dejavnosti in tudi kulturo. Zlasti katoliška cerkev se še marsikje bolj ali manj odkrito vmešava v politiko in s svojimi posegi in tabuji ovira demokracijo. To je opaziti na ravni uveljavljanja pravne države in spoštovanja človekovih pravic, demokratičnih standardov itn. Opazno pa je tudi v odnosih med cerkvijo in kulturo, saj je krščanstvo že ves čas, zlasti potem, ko je po volji Teodozija Velikega postalo državna vera v rimskem cesarstvu, pogosto v sporu s kulturo. O teh stvareh je pred časom v Sodobnosti zapisal nekaj trditev, ki najbrž držijo, Iztok Simoniti. RKC pričakuje privolitev politike v soobstoj dveh oblasti na istem terenu, čeprav sta včasih v sporu. Ne nazadnje na istem območju kot država uveljavlja vzporedno družbeno ureditev in vzporedni pravni sistem. Protestantizem je v tem pogledu bolj zadržan in se zares strinja z izročilom prosvetljenstva in antične Grčije; tudi zato, ker je nastal iz istih vzgibov kot renesansa, saj sta obe gibanji postavili v ospredje posameznika in osebno odgovornost. O tem priča tudi osebnotni razvoj Trubarja od katoliškega duhovnika do protestantskega pridigarja. Zato ni čudno, da je v obdobju renesanse, ki se je zgledovala po antiki, prišlo do opaznega odklona od cerkve in hkrati do drugega velikega razkola znotraj krščanstva.

Najbrž se utegne komu zdeti, da v zvezi s krščanstvom prenapenjamo lok; a gre za pomembno vprašanje zaradi odnosa do kulture, ki naj bi pomenila ali celo proizvajala identiteto "evropske skupnosti". In če bi bilo v skladu z nekaterimi zahtevami kot drugi temelj ob izročilu razsvetljenstva v preambuli "evropske ustave" zapisano krščanstvo – to pomeni najmanj to, da bi bili na eni strani državljani "evropske skupnosti", ki so skladni s tem temeljem skupnosti, in na drugi strani tisti, ki niso, in če naj bi kultura skupnosti zagotavljala identiteto, bi prej ali slej kdo postavil vprašanje o skladnosti kulture s temelji skupnosti. Vprašanje krščanstva je potemtakem pomembno in ima lahko daljnosežne posledice za "evropsko kulturo". Gre za vprašanje, ali bo evropska družba oziroma skupnost Evropejcev laična skupnost, v kateri bodo vladali (tudi medverska) strpnost, dialog kot oblika reševanja nasprotij in spoštovanje različnosti, ali na (eni) veri utemeljena skupnost, to pomeni tudi privilegirani položaj cerkve, razločevanje med nevernimi in vernimi, lahko celo izključevanje nevernih ali vsaj dajanje prednosti vernim v zadevah, pomembnih za skupnost. Takšno uvrščanje ene cerkve ali krščanstva v celoto bi napravilo negotove ključne predpostavke demokracije. Tako bi se lahko še pogosteje pojavljalo vprašanje resnične enakopravnosti vseh državljanek in državljanov, ki ga je občasno slišati tudi pri nas, vsaj na ravni vrednotenja osebnosti,

domnevno dvomljive moralnosti in primernosti nevernih za določene položaje in dolžnosti. Cerkev si kljub vsem zagotovilom o politični nevtralnosti še vedno, tudi na ravni združene Evrope, prizadeva za poseben položaj nad položajem drugih družbenih podsistemov (politika, gospodarstvo, kultura, šolstvo ...).

Skratka, ob prizadevanju za oblikovanje dovolj enotne skupnosti državljanov in državljanov na podlagi vnaprej in politično določenih kriterijev ali evropske družbe se pojavljajo vprašanja, ki opozarjajo na težave s tem projektom. Družba v okviru neke države ali zveze več držav, kot so ZDA, je skrajno kompleksen pojav in ne samo ali predvsem gospodarska ali politična skupnost. Pri oblikovanju takšne družbe/skupnosti imajo pomembno vlogo številni dejavniki, ki jih je težko načrtovati, zavestno oblikovati, usmerjati in odmerjati. Pri tem delujejo tudi že obstoječi ali nastajajoči družbeni podsistemi, šolstvo, kultura, znanost in cerkev, ki prevladuje (če prevladuje ena) na območju skupnosti. Nič manj pomembne vloge nimajo izročilo kot skupni ali prevladujoči pogled na preteklost oziroma mitologija, s katero skupnost sama sebi predstavlja svoje dojemanje sveta (od nastanka sveta do vzpostavitve skupnosti) in svoje mesto in vlogo v svetu, obredi, šege in navade itn. Vseh teh dejavnikov ni mogoče vzpostaviti na silo, predvsem pa ne doseči, da bi začeli delovati čez noč. O tem priča usoda mnogih držav iz preteklosti, ki jim ni uspelo vzpostaviti dovolj notranje povezanih skupnosti/družb z vsemi nujnimi podsistemi v okviru svojih meja in so zato zelo hitro razpadle ali izginile. Kot primer bi lahko navedli Ilirske province ali Kraljevino Jugoslavijo, medtem ko je bila SFRJ kljub vsemu očitno že blizu temu cilju; o tem, ne glede na to, da je bila volja ljudstva v več republikah po osamosvojitvi in razdružitvi Jugoslavije pred dvajsetimi leti nesporna, pričajo pojavi "jugonostalgije" na območju nekdanje države, številne navade, vrednote in povezave med ljudmi in gospodarskimi subjekti, ki še delujejo. Lahko bi rekli, da kljub "revoluciji", ki je dejanje volje, navade ostanejo, tradicija deluje in marsikaj, kar prej še ni bilo vrednota, to postane pozneje – vse to je tudi del kulture in identitete.

Zanemarljivo pa ni niti vprašanje, ali morda od prebivalcev EU ne pričakujemo preveč. Ali je mogoče pričakovati, da bo človek, ki ga tarejo številne skrbi, negotovost glede prihodnosti, strah ob napovedih vseh mogočih katastrof, od pandemij do podnebnih sprememb, posledic recesije in energetske krize, skrb, ali bo izgubil delovno mesto, kako naj s plačo, ki jo dobi, zagotovi ustrezeni standard družini in ali bo na starost sploh dobival pokojnino, kar naprej in na toliko ravneh angažiran? Že če pogledamo Slovenijo, vidimo, da nenehno mobiliziramo volivce.

Leta 2006 smo imeli lokalne volitve, leta 2007 predsedniške in volitve v državni svet, leta 2008 volitve v državni zbor, leta 2009 volitve poslancev evropskega parlamenta, leta 2010 bodo spet lokalne volitve in grozi nam še vrsta referendumov! Ali je še mogoče pričakovati, da bodo volivci v vseh primerih zainteresirani in angažirani?

Je pa bilo na konferenci v Berlinu slišati tudi misel, da nastanek skupnosti državljanov EU ovira preobremenjenost z zgodovino; češ da ne znamo (kot posamezniki in kot družbe v okviru nacionalnih držav) opraviti z zgodovino, se otresti njenega vpliva in se odpreti za prihodnost in Evropo. Nizozemski politik Timmermans je to kritiko podprl z oceno, da bi nam ravno v tem primeru lahko pomagala nova "evropska kultura", češ da kultura lahko naredi človeku zgodovino bolj razumljivo in sprejemljivo. Na videz odrešujoče; v resnici dvoumno in nevarno. Gre za misel, da bi morala kultura začeti prirejati zgodovino in jo interpretirati tako, da bi se državljani članic EU, pripadniki evropskih nacij, lahko otresli obremenjenosti z nacionalno zgodovino in se tako osvobodili "pretirane" pripadnosti nacijam in identitete, ki nastaja in se napaja iz spomina in pretekle posamezne in skupne izkušnje. Tudi ta poziv kaže, da se projekt "evropske kulture" lahko izrodi v ideološki projekt s težnjo po prevzgoji ljudi oziroma po nekakšnem inženiringu duš. Vendar ne gre le za to, ampak tudi za naivno vero in prepričanje o nesporno pozitivnem naboju sprememb, ki jih predlaga ta politika tudi v odnosu do zgodovine, češ da se je treba otresti skepticizma, ki izhaja iz zgodovinske izkušnje, da kljub vsem dobrim namenom in zavestnemu spreminjanju ljudi in družb v celoti vedno znova pride do krize. Od tod misel, da smo preobremenjeni z zgodovino in naukom, da je zgodovina mati vseh spoznanj in učiteljica za življenje. Treba naj bi bilo preusmeriti pogled in verjeti v napredek in demokracijo, katere nosilec je državljan posameznik, ki ga animira in vodi pravilno usmerjena politika z vizijo.

Vprašanje vizije

V zvezi s tem pa se zastavlja vprašanje, ki je tudi deloma povezano s kulturo; vprašanje o viziji oziroma ciljnih skupnosti Evropejcev. Tudi o tem vprašanju so razpravljali v Berlinu, ko so se spraševali, kakšna naj bi bila "evropska kultura", ki bi zagotovila Evropejcem skupno identiteto. Ob tem je, četudi se strinjamo, da ne le umetnost, temveč kultura v celoti skupnosti omogoča, da vidi ali, še boljše, ugleda in prepozna samo sebe, kakršna je, kakršna je bila in do neke mere tudi, kakršna bi želela biti, in čeprav tvegamo očitke o zagovarjanju preseženih teorij, treba zapisati, da

je oblikovanje vizij in ciljev družbe/skupnosti vendarle v domeni drugih dejavnosti. Kultura pri tem lahko pomaga in celo omogoča višjo raven tega početja, vendar to vseeno pomeni, da se uđinja in v bistvu izdaja samo sebe in se odpoveduje položaju, ki si ga je s težavo pribojevala v zgodovini. Za to se lahko odloči sama, še posebno v prelomnih časih in okoliščinah, ali pa jo v to prisilijo razmere (tako je bilo na Slovenskem) ali celo te druge dejavnosti (politika). Sicer pa je vprašanje vizij in ciljev družbe vprašanje, na katero pričakujemo odgovor od politike. Pri tem seveda mislimo na politiko v manj pragmatičnem pomenu besede, kot je ta, s katero imamo opraviti vsak dan na vsakem koraku in ki se rada sklicuje na najslabše zglede starih demokracij. Mislimo na politiko, ki prevzema odgovornost za prihodnost družbe in res razmišlja o tem, kaj bo z družbo in državo čez petdeset ali celo sto let, in ne samo o tem, kdo bo zmagal na naslednjih volitvah. Položaj kulture je v tem pogledu dvoumen, četudi mislimo na kulturo v najširšem pomenu besede in ne samo na umetnost in filozofijo. Po eni strani ostaja v veljavi zahteva po avtonomiji kulture, še posebno umetnosti, filozofije in drugih dejavnosti, ki zahtevajo pravico, da se svobodno izrekajo o vseh drugih sferah in podsistemih znotraj družbe, in priznanju nepristranskosti. Po drugi strani se ravno tako lahko vprašamo, ali ni predsodek tudi to, da mora kultura ostati odmaknjena od vsega drugega in vztrajati v drži, ki ne dopušča nobenega stvarnega interesa ali pristranskega odnosa do česar koli, kar se dogaja okrog nje. Z drugimi besedami: gre za vprašanje, ali niso ljudje s področja kulture ob prizadevanju po umiku iz "umazane stvarnosti" morda naivni in ali ni to drža, ki nam je bila vsiljena zato, da ne bi delali težav tistim, ki na takšne ali drugačne načine vladajo tej umazani stvarnosti (politika, cerkev, kapital ...)? Nekoč, pred desetletji, ko smo živeli v državi in političnem sistemu, ki sta si nedvoumno podrejela vse ravni in področja življenja, je bilo razumljivo, da smo zlasti v zvezi z umetnostjo, filozofijo, publicistiko in še kakšno dejavnostjo poudarjali avtonomijo mišljenja in ustvarjalnosti, zavračali utilitarizem in se zavzemali za umetnost, ki da v nobenem primeru ni niti posnetek niti ustvarjanje stvarnosti, ker si je politični sistem odkrito prizadeval vpreči kulturo v svoj bojni voz. Hkrati pa je jasno, da tudi na videz čistoodmaknjena umetnost, ki se giblje v območju popolne fikcije ali abstrakcije, vedno vzpostavlja razmerje do objektivne stvarnosti in se, četudi se tako umika iz nje, izreka o njej. In če je res, da kultura (vsaj do neke mere tudi umetnost) pomeni zrcalo, v katerem si samo sebe ogleduje družba/skupnost, v kateri kultura nastaja, je težko pričakovati ali celo zahtevati, naj kultura ne bo ne lokalno ne nacionalno osredotočena, po drugi strani pa pričakovati, da bo zagota-

vljala (proizvajala) dušo (samozavest, identiteto, integracijo) združujoče se Evrope? Je pa ob tem treba zavrniti možne očitke, da propagiramo že davno preseženo teorijo izraza, odseva ali mimesis, teorijo, da je umetnost le posnemanje obstoječih stvari, dogodkov ali čustev, strasti in misli, ki smo jih preživeli, in to čim natančneje takšnih, kakršne so (stvari), kakor so se zgodili (dogodki) in kakršne smo doživeli (čustva, strasti, občutki). Ne gre za to. Gre za stališče, da kultura, zlasti umetnost, a tudi zgodovinopisje, ki sodi na področje znanosti, pa se v veliki meri prekriva s področjem kulture, in publicistika ter novinarstvo (kot obveščanje in zlasti kot komentiranje) vedno pomeni tudi ustvarjanje nove stvarnosti, četudi tako, da odkriva vzgibe in zakonitosti, ki delujejo znotraj stvarnosti. Je potemtakem interpretacija in nadgrajevanje stvarnosti; odkrivanje in izpostavljanje vzgibov, ki pripeljejo do stvari in dogodkov in obenem, če gre za umetnost, veččina, ki ni le tehnične narave in ki da temu odkrivanju in izpostavljanju auro ali šarm (estetski učinek kot skupni učinek sloga, duhovitih povezav, presenetljivih, vendar logičnih razmerij); to do neke mere velja tudi za druge oblike kulture. Šele ta presežek (popoln posnetek ni mogoč) zagotavlja, da ta ali oni artefakt, ta ali ona dejavnost sodi na področje kulture in ni samo oblika s stvarnimi interesi motivirane komunikacije med dvema osebkoma (posameznikoma, skupinama); kajti šele ta presežek (estetski učinek) omogoči komunikacijo med osebo, ki oblikuje/ustvarja sporočilo, in občinstvom, ki ga pri tem ravno tako ne vodi stvarni interes.

Zakaj ta "teoretični" izlet, ki na prvi pogled ni v nobeni smiselni zvezi s temo? Zato, ker je treba poudariti, da je za to, da se komunikacija sploh začne, vendarle potrebno, da sta oba, tako tisti, ki sporočilo oblikuje in pošilja, kot tisti, ki mu je namenjeno in čigar pozornost želi ustvarjalec pritegniti, te komunikacije zmožna – to pomeni, da oba obvladata jezik, ki jo omogoča; ne gre za jezik v običajnem pomenu besede kot slovenski, nemški, japonski jezik, temveč za "jezik", ki vsebuje različne plasti in elemente, torej tudi druge znake, simbole, vrednote, navade, skratka, vse elemente, ki vplivajo na komunikacijo, jo omogočajo ali motijo ali preprečijo. Ta "jezik" je povezan z identiteto skupnosti oziroma s pripadnostjo skupnosti, s katero se, kot pravimo, posameznik identificira. Teh skupnosti je za posameznika več in so vzpostavljene na različnih ravneh in v zvezi z različnimi interesi (od nacionalne skupnosti do zaželene skupnosti državljanov EU, pa tudi skupnosti, kot so poklicne skupine, lokalne skupnosti, skupnosti navijačev, oboževalcev te ali one zvezde itn.). Posameznik se v te skupnosti vključuje različno intenzivno, zares identificira pa se po večini z eno. Zato je o global(izira)ni kulturi še težko govoriti,

razen na ravni nezahtevne in vsem dostopne množične kulture. Skupnost zemljanov je v tem pogledu še prešibka, da bi že lahko spodbudila nastanek resnične kulture; ima premalo skupnih značilnosti in še tiste, ki jih ima, so za komunikacijo na tej ravni nepomembne in neučinkovite. Vendar global(izira)na kultura obstaja in je tudi izdatno spodbujana, predvsem kot čim bolj donosna množična kultura.

Evropa, kdaj in kje?

Nerešenih vprašanj je več kot odgovorov, ki so povrhu tega še pogosto površni in enoplastni. In če bi berlinskemu razpravljavcu, ki je Evropejcem očital zavezanost nacionalnim zgodovinam, odgovorili na isti ravni, bi rekli, da evropska zgodovina, če res upoštevamo pomembnost zgodovine za skupno identiteto, daje malo podlage za oblikovanje takšne identitete. Po eni strani gre za vprašanje, ali naj bi se Evropejci postopoma preoblikovali v ljudi z dvojno identiteto in pripadnostjo, evropsko in nemško ali evropsko in slovensko hkrati. Temu lahko kdo ugovarja, da ne gre za dvojno identiteto, temveč za večplastnost identitete in pripadnosti posameznika, ki že zdaj pripada, recimo, na osnovni ravni svoji družini, na nekoliko višji ravni vasi oziroma mestu, v katerem biva, hkrati pa čuti pripadnost tej ali oni pokrajini (Prekmurju, Notranjski ali Gorenjski, v Nemčiji še deželi, Bavarski ali Westfaliji) in nazadnje državi in naciji. Ta večplastnost pripadnosti je del identitete, pri tem pa so posamezne pripadnosti pri nekaterih bolj, pri drugih manj izražene in občutene in različno utemeljene; vendar bi v tem primeru vseeno šlo za podvojeno in celo razdvojeno pripadnost družbi/skupnosti na isti ravni, v istem segmentu. Kakor koli že, na vseh ravneh kot pomemben dejavnik učinkuje kultura (jezik, narečje, družinsko, lokalno, nacionalno izročilo oziroma družinska, lokalna, nacionalna "mitologija" in s to "mitologijo" skladni obredi, vrednote, tabuji). Gotovo na ravni Evrope deluje tudi nekaj teh dejavnikov: mit o Evropi kot zibelki kulture in civilizacije, ki še danes, kot mnogi mislijo, prevladujeta po vsem planetu, predstava o Evropi kot celini z veliko, četudi z več vidikov spotakljivo skupno zgodovino (kolonizacija drugih celin, nenehne vojne, številni množični poboji ali genocidi, prekrščevanje celih ljudstev itn.). Po drugi strani, razen morda zemljepisno, Evropa sebe v bistvu nikoli ni dojemala kot celoto. O tem priča evropsko zgodovinpisje, zlasti šolska zgodovina, ki je pristranska, lahko bi rekli kar šovinistična, saj "ne opazi" pomembnih dejstev iz evropske preteklosti, ker je pisana po meri najvplivnejših držav in nacij, cerkva in ideologij zadnjih stoletij. Že Bizanc je v primerjavi z Grčijo, Rimom,

rimsko-nemškim cesarstvom, angleškimi in francoskim kraljestvom komaj omenjen; pomen Bizanca za zgodovino Evrope je redko kdaj primerno predstavljen. Enako velja za zgodovino Rusije. O Zlati hordi kot eni največjih državnih tvorb na evropskih tleh vemo komaj kaj. Tudi zato je Evropa še vedno razdeljena na zahod in vzhod. Tak odnos do preteklosti, ob interesih zahodnega krščanstva, najbolj onemogoča resnično integracijo Evrope in učinkovitejše oblikovanje vse/evropske zavesti oziroma identitete in skupnosti.

Vse doslej povedano hočeš nočeš opozarja, da gre v primeru evropske identitete za politični projekt in zato tudi za kulturo za politično rabo. To je bilo na 3. konferenci pobude Duša za Evropo opaziti zlasti ob poročilih o opravljenem delu v korist pobude. Michaël Zeman, ki je nekoč pisal poezijo in prozo, v zadnjem času pa se ukvarja predvsem s publicistiko o evropski literaturi in evropskih vizualnih umetnostih in s projektom "evropske kulture", je poudarjal, da gre za "kulturo za Evropo" in ne za kulturo v Evropi ali za prizadevanje za njen nadaljnji razcvet v Evropi. Zanima ga vprašanje, kako ustvariti in spodbuditi nadlokalno, anacionalno, nadsacionalno kulturo, ki ne bo vezana na določeno okolje. Posebno pa je poudaril, da "kultura za Evropo", kot on to razume, predpostavlja zlasti ustrezno in temeljito informiranje, pravzaprav navduševanje ljudi za Evropo (za EU). Gre torej za promocijo EU in propagando. V nadaljevanju je govoril o potrebi po čim višji stopnji mobilnosti, izmenjavah študentov in drugih mladih ljudi, ki jih je najlažje navdušiti za selitve (za delom in drugimi priložnostmi), ker se še niso ukoreninili. Skratka, gre za indoktrinacijo ali, kot bi nekoč rekli, inženiring duš; predvsem mladih, ki so bolj odprte ali z drugo besedo lahkoverne in dojemljive za vplive. Od tod geslo, da združena Evropa pripada predvsem mladim, prihajajočim generacijam, čeprav se pobuda Duša za Evropo ob vnemi, da bi presegli demokratični deficit, srečuje z isto težavo kot politika povsod v zadnjem času – z nezainteresiranostjo večine mladih za ključna vprašanja prihodnosti. Tisti del mladih, ki še razmišlja o prihodnosti in organizirano nastopa, pa se pogosto, razen skupin ekološko ozaveščenih aktivistov, organizira v znamenju vrednot in za doseganje ciljev, ki evropski politiki niso pogodu (skupine skrajno desnih, nacionalističnih in neonacističnih gibanj ali ultralevih in anarhističnih gibanj, ki nasprotujejo globalizaciji). Večina mladih pa se ne pusti vpreči v vozove političnih projektov; to je vsaj delno posledica poudarjanja individualizma v vzgoji in vulgarnega liberalizma, ki kuje v nebo uspešnost in uveljavljanje posameznika in v skladu s tem zlasti tekmovalnost ter prepričuje mlade, da so vsi drugi, čeprav tudi mladi, nasprotniki in ovire za uresničenje njihove težnje po

uspehu. Ker pa ta skupina že več desetletij omogoča razmah mnogih donosnih industrij (industrija zabave, zabavna elektronika, množična kultura), te industrije počno vse, kar je mogoče, da to množico potrošnikov zadržujejo v stanju "nezrelosti". Pobuda Duša za Evropo pa se ukvarja z iskanjem načina, kako pridobiti mlade kot nosilce in izvajalce za svoj projekt. Temu kaže dodati le še vprašanje, ali je politika obupala nad srednjo in starejšo generacijo, čeprav ti dve omogočata obstoj in delovanje (organov) EU in polnita proračune EU in držav članic EU.

Če povežemo predpostavke nosilcev pobude "Duša za Evropo" o kulturi kot proizvodnji identitete in smisla, o podrejanju kulture političnim ciljem in o mladih kot nosilcih projekta, se odpira še več vprašanj. A težava je, kot rečeno, v izhodišču. Kultura ni proizvodnja identitete in smisla, je pa tesno povezana z identiteto in smislom. Skoznjo se identiteta izraža in postaja opazna tistim, za katerih identiteto gre, pa tudi drugim, ki ob spoznavanju te kulture spoznavajo identiteto skupnosti, v kateri kultura nastaja. S kulturo se skupnost predstavlja sami sebi kot skupnost (identiteta) in potrjuje smisel bivanja v skupnosti (pripadnost). Glede tega ni razlik med nacionalnimi kulturami, ki so kot zbirka nacionalnih kultur že doslej pomenile evropsko kulturo. Vzemimo moderni evropski roman, ki je nekakšna norma za vse evropske nacionalne kulture po izidu Don Kihota in po razcvetu v prvi polovici 19. stoletja (Stendhal in Balzac). Ameriške ali azijske književnosti niso v celoti prevzele tega žanra z vsemi lastnostmi vred. Moderni evropski roman in vse, kar se z njim dogaja po Balzacu (Flaubert, Dostojevski, Zola, Kafka, Camus, Robbe-Grillet, Beckett ...), je reprezentativni žanr evropske kulture. Isto lahko trdimo v zvezi s tragedijo in kaj podobnega bi opazili tudi na področju resne glasbe. Toda ali je to mogoče načrtovati?

Imperativ globalizacije ali dialog

Težava je, da se zlahka predpostavlja enakovrednost ali celo večvrednost "svetovne", global(izira)ne, kulture, ki naj ne bi bila obremenjena z nacionalizmom in vsakršnimi drugimi lokalnimi zaplankanostmi (je potem še zanimiva?). Gre za ideološki/neoliberalni konstrukt. Vzgib, ki deluje iz ozadja, je interes multinacionalnega kapitala, ki zelo spretno izkorišča kamuflažo iz parol o človekovih pravicah, enakopravnosti in enakosti in vsiljuje drugače mislečim, drugače čutečim, skratka, drugačnim globalizacijski model mišljenja kot edino pravi in zahteva kulturo, ki ne sme biti obremenjena z nikakršnimi posebnostmi, da bo dostopna čim večjemu krogu potrošnikov. To je bilo opaziti celo na konferenci v Berlinu, ko se je

tudi tam začela razprava o rutah, ki jih nosijo, pa naj jih ne bi smele, študentke in dijakinje arabskega rodu v Franciji. Sledi preprosto vprašanje: "Zakaj pa ne?" Če seveda nikomur ne vsiljujejo svoje vere! Istega duha je bilo zaznati, ko je neki Nемеc, ki je najprej podprl širitev EU, omenil zaplet s Turčijo, ki zadeva pogoje glede človekovih pravic in svoboščin, in z zadrego končal, da si še lahko predstavlja skorajšnji vstop Srbije v EU (krščanstvo, četudi pravoslavno), težko pa skorajšnjo vključitev Turčije (islam). Te razprave pričajo, da ima EU res težavo sama s seboj, ker nima jasne vizije, kaj je in kaj želi biti. Vizije pa nima, ker bi ob izostritvi vizije morala izbrati, ali gre res za vso Evropo in za v celoti in za vse odprto družbo, v kateri bodo človekove pravice res spoštovane, tudi enakopravnost vseh veroizpovedi in svoboda izražanja vseh prepričanj z eno samo omejitvijo: enako svobodo drugih – to bi pomenilo, da bodo edine meje Evrope zemljepisne – ali za klub podobno, če že ne enako mislečih, ki za vstopni pogoj postavlja strinjanje z normami, ki so na prvi pogled res videti kot ustrezne za vse, v resnici pa zahtevajo, da novi člani opustijo svoje nazore, šege in izročilo? Drugi pristop bi celo olajšal oblikovanje skupne identitete tako nastale skupnosti, bi pa postavil meje, ki bi za vselej preprečile združitev vse Evrope. Ta dilema je ves čas v zraku in najbrž se zato, ker govorci domnevajo, da mladi ljudje niso tako občutljivi za ta vprašanja, takšne razprave vedno iztečejo v že znane fraze in gesla, kot so: "Mladi, vzemite stvari v svoje roke!" ali "Evropa pripada mladim!" ipd.

Gre za paradoks. Zagovorniki projekta "svetovne kulture" kot global(izira)ne kulture in tudi zagovorniki projekta "evropske kulture", četudi sami trdijo nasprotno, v bistvu zahtevajo, da se kultura odreče zavezanosti kateri koli identiteti in tradiciji ter promovira "ideologijo" globalizacije (neoliberalizem) z vsemi njenimi posledicami. Gre za zahtevo, da se kultura, tudi umetnost, odpove svojim doslej temeljnim lastnostim, po katerih je (bila) to, kar je (bila). Ta težnja je tudi v Evropi in Sloveniji opazna in učinkovita že več desetletij. Gre za domnevno zahtevo časa, naj se tudi kultura podredi zahtevam po višji ravni dostopnosti in skladnosti z (modnimi) trendi in se končno strinja s tem, da o vsem odloča trg, sprejme načela potrošništva in norme medijske industrije. A če želi biti čim širše dostopna, se mora umetnost odpovedati težnji po estetskem učinku (Japonci bi temu rekli hana – "šarm", Indijci rasa – "cvet"), po katerem se razlikuje od drugih človekovih dejavnosti, in prav ta lastnost zahteva posebne zmožnosti občinstva; to je v nasprotju z zahtevo po čim širši dostopnosti. Utegne zveneti pretirano, a zdi se, da od tod izhajajo tudi nekateri prijemi postmodernizma (zavzemanje za čisto fikcijo v literaturi – izogibanje lokalnim vsebinam, eklekticizem, povzdigovanje žanrov,

brisanje meja med vrstami umetnosti, vpliv mode, uvajanje zvezdniškega sistema na področje resne kulture, ker to spodbuja trg, zahteve po priznanju večjega pomena množične kulture na račun elitne, torej manjšinske in za trg manj zanimive (vredne) kulture ipd.

In zdaj najbrž nujno sledi vprašanje: ali se je globalizaciji in njenim učinkom mogoče izogniti in ali ima razprava o "evropski kulturi" ob domnevno zmagovitem konceptu global(izira)ne kulture še kakršen koli smisel, čeprav se ob trenutni gospodarski krizi morda celo zdi, da je kriza te procese ustavila ali vsaj zavrla in da utegne razvoj zaviti v drugo smer? Vendar kaže najprej poudariti: globalizacija nima samo ene plati. Po eni strani je posledica razvoja tehnologij in zlasti razvoja komunikacij, a tudi razvoja orožij, ki lahko ogrozijo svet v celoti, ter posledica prometne obvladljivosti sveta; vsaj deloma je tudi proces vnovične kolonizacije z drugimi sredstvi itn. Ima svojo negativno, v bistvu ideološko plat in ima vsaj možno pozitivno plat. Gre pa za vprašanje: ali smo se sposobni izogniti vsaj najbolj negativnim komponentam tega procesa? Ali zmoremo ohraniti svojo identiteto (slovensko, nemško, evropsko?), seveda dolgoročno in ne samo naslednjih pet let? Ali Evropa še lahko vzpostavi svojo lastno identiteto in kulturo, četudi na ravni gospodarstva, družbenega sistema in politike prevzema ideje in cilje globalizacije? Za zdaj EU še govori, da želi biti konkurenčna in ohraniti evropskost, vendar je vprašanje, ali to res želi in ali razmišlja, kako to doseči. Videti je, da želi. Po drugi strani pa projekt "evropske kulture" oživlja predpostavke o vlogi kulture, ki so že presežene tudi na ravni večine nacionalnih kultur. Od kulture pričakuje proizvodnjo identitete ter promocijo političnih idej in vrednot ipd., hkrati pa v razmerju do nacionalnih in regionalnih oziroma lokalnih kultur (npr. balkanske, mediteranske ali srednjeevropske) vzpostavlja enak odnos kot global(izira)na kultura in je hkrati konservativnejša kot ta čas že večina nacionalnih kultur. Vse to je povezano s težavami EU oziroma združujoče se Evrope, ki se po eni strani postavlja kot obrambna zveza proti projektu globalizacije, po drugi pa se sama utemeljuje na istih temeljih in vrednotah in ima tudi zato težave z identiteto in pripadnostjo prebivalstva oziroma oblikovanjem skupnosti.

A vzemimo, da evropska identiteta obstaja in če obstaja, je neizogibno povezana z načinom mišljenja, ki se razvija od antike do danes, ve za to svojo vpetost v čas, izhaja iz te vpetosti in je ena ključnih vsebin evropske kulture! Evropski način mišljenja sveta in sebe (je po večini dialektičen in) si prizadeva razumeti celoto, to pa (lahko) pomeni (tudi) predpostavko o dokončnosti in hkrati vero v nenehno spreminjanje oziroma razvoj. Po tem se razlikuje od azijskega in tudi od ameriškega, ki veliko bolj, morda

celo izključno, verjame v neomejene možnosti razvoja. Morda je v tej razliki možnost, da Evropa odgovori na trenutno krizo na svoj lastni način in obide paradigmo globalizacije in neoliberalizma. A gre za vprašanje, ali je evropska identiteta že/še dovolj izrazita, da lahko spodbudi kulturo, s katero se bo tako jasno izražala kot dovolj prepoznavna in privlačna, da nas ne bodo zapeljale sirene globalizacije ali kakršne koli druge ideologije. Kajti čeprav kultura ni dejavnost, ki proizvaja skupno(stno) identiteto, jo pa izraža, lahko nastaja samo v skupnosti, katere identiteta je že ali še dovolj razvita, da skupnost (posamezniki in skupine) začne ustvarjati ali nadaljuje ustvarjanje kulture iz potrebe in interesa po tovrstni komunikaciji znotraj skupnosti. Tako postaja identiteta skupnosti opazna in skupnost se s svojo kulturo predstavlja najprej sebi; seveda se lahko predstavlja tudi drugi skupnosti, če je komunikacija med njima mogoča – to pomeni, da sta si dovolj blizu (sorodni?) in se razumeta. Identiteto skupnosti zagotavlja izpolnitev več pogojev: od skupne volje do skupnega védenja, od občutka pripadnosti do jasnih političnih (in vojaških) in gospodarskih ciljev skupnosti. Od tod vprašanja, ali združujoča se Evropa že zagotavlja pogoje (zavest o skupni preteklosti ali skupni spomin in vsaj večinsko enako vrednotenje preteklosti, skupne cilje, skupno vizijo prihodnosti), ki spodbujajo in omogočajo za/čutenje pripadnosti državljanov članic EU? Če jih, potem z evropsko kulturo ne bo težav. A zdi se, da na ta vprašanja, ne glede na navdušeno prizadevnost promotorjev evropskega združevanja, še ni mogoče odgovoriti popolnoma pozitivno in optimistično. Cilji so nejasni in presenetljivi (v EU s figo v žepu vabimo Turčijo, z Rusijo ne vemo, kaj bi, in zato puščamo pol celine zunaj prihodnje združene Evrope). Cilji EU na področju gospodarstva bi bili prav lahko cilji ZDA ali katere druge gospodarske sile; morda so le malo bolj ekološko in socialno naravnani, a še vedno so to cilji globalizacije. Kultura pa naj bi bila samo instrument politike. To ni ravno sodobno in domišljeno.

S čim naj se Evropejec identificira kot Evropejec? Kaj je vsem skupno? Ključno in zaključno vprašanje. Ali: vsak koncept kulture, ki naj bi podpirala nov politični projekt, je vedno spodbujala in sponzorirala skupina (razred, sloj), ki je bila pobudnica in nosilka projekta. V primeru razsvetljenske (tudi nacionalne) kulture je bilo to meščanstvo; pobudnik in nosilec nadnacionalne socialistične kulture v SZ in Jugoslaviji naj bil delavski razred, v resnici pa je šlo za konstrukt komunističnih partij teh držav. Nosilec koncepta global(izira)ne kulture, ki uvaja koncept potrošništva, je na videz anonimni kapital multinacionalk. Kdo je pobudnik in nosilec projekta "evropske kulture" in, to je politično še pomembnejše, nosilec projekta EU? Če je to le še stvar poklicnih politikov, v mnogih primerih

takih, ki so že končali svoje kariere na nacionalni ravni (nekdanji predsedniki vlad in strank, ki so bile poražene na volitvah in so morali odstopiti, nekdanji ministri in drugi funkcionarji, ki niso tako karizmatični, da bi uspevali na nacionalni ravni), potem to ni "baza", ki bi zagotavljala projektu uspeh.

Na koncu si moramo, če želimo biti dosledni, zastaviti še vprašanje, ali je vse to pehanje za evropsko ali kakršno koli kolektivno identiteto smiselno in potrebno. Še posebno, ker je med intelektualci, pisatelji, filozofi in drugimi razumniki vse več takih, ki zavračajo prizadevanja te vrste in opozarjajo, da so bile kolektivne identitete in iz njih izpeljane teorije in ideologije vzrok za najokrutnejše vojne in genocide. Na podlagi občutja skupne identitete, ki vključuje predpostavke o posebnosti in izjemnosti skupnosti, je res mogoče zgraditi zelo nevarne teorije in ideologije, ki so vzrok za agresivnost in genocidnost in tudi za odločitve, ki imajo slabe posledice za skupnost samo. Primeri Kitajcev, ki se povečujejo (ali so se vsaj povečevali), da so nebeško ljudstvo, Nemcev, ki so se razglasili za ljudstvo gospodarjev (Herrenvolk), Judov, ki se vidijo kot izvoljeno ljudstvo, te pomisleke potrjujejo. Hkrati pa še velja ugotovitev, da se ljudje od začetkov razvoja vrste na različnih ravneh združujejo v skupnosti in oblikujejo skup(nost)ne identitete, ker očitno le tako lahko obstajajo, se razvijajo, ustvarjajo, se izražajo na ravni kulture in znanosti ali tudi kot vojaške, politične in gospodarske sile, ne glede na to, koliko so predstave, na katerih temelji občutek pripadnosti posameznika, ki je bistvo takšne identitete, utemeljene in stvarne in koliko so le način manipulacije s posamezniki. Do tega je mogoče biti kritičen. Mogoče se je načelno izločiti in vzpostaviti kritično distanco do nacionalne ali katere druge skupne identitete, ki ti jo domnevno vsiljujejo, vendar se pogosto izkaže, da tudi tak kritičen posameznik ostaja znotraj skupnosti in se vsaj deloma udeležuje obredov in ceremonialov ali formalno predpisanih postopkov, ki omogočajo sožitje in organizirano življenje skupnosti. Največkrat se izkaže, da kritični posameznik ob vseh pomislekih le živi in deluje v kateri izmed podskupin, ki celo zajedajo "organizem" skupnosti. Nazadnje se celo zgodi, da skupnost, ki jo kritični posameznik kritizira in zanika predpostavke in vrednote, iz katerih izhaja njena identiteta, tega posameznika sprejme in ima do njega v bistvu pozitiven odnos, češ da je pač posebež (bohem, "enfant terrible" ipd.), ki jo tudi s svojo kritiko vzpostavlja. To ustreza konvenciji, da na pesnike, filozofe in vse druge, ki kritizirajo skup(nost)ne predsodke in celo vrednote, gledamo s strpno simpatijo kot na ne čisto odgovorne ljudi, ki jih opravičuje pomembnost njihovega dela za skupnost in jih navsezadnje ocenjujemo pozitivno; četudi nas zmerjajo

in prikazujejo v slabi luči, menimo, da prav ti ljudje najboljše pričajo o naši skup(nost)ni identiteti ali jo celo proizvajajo.

Vprašanje skup(nost)nih identitet je potemtakem zapleteno in ravno tako vprašanje vloge kulture v zvezi s skup(nostni)mi identitetami, je pa skoraj gotovo, da šele skupnost, ki je že vzpostavila skup(nost)no identiteto oziroma jo učinkovito vzpostavlja, oblikuje in ustvarja kulturo, ki izraža skup(nost)no identiteto. Kultura je, kot rečeno, praviloma izraz in plod potrebe skupnosti, da sama sebi in drugim predstavlja svojo identiteto in potrjuje obstoja skupnosti. Prizadevanje nosilcev združevanja Evrope je torej razumljivo, le predpostavke so dvomljive. Evropska kultura ne more biti sredstvo za doseganje cilja, četudi je cilj "evropska identiteta". Treba bo razmisliti, zakaj se postavlja vprašanje identitete oziroma, zakaj ni občutiti pripadnosti "državljanov Evrope" in s tem tudi identitete, če skupnost res že obstaja. Kultura pride pozneje.